

Usul İslam Araştırmaları
ISSN 1305-2632 | e-ISSN 2147-8279
Nisan/April 2022, 37 (37): 31-53

**Hâss Lafzın Delâleti Çerçevesindeki Tartışmalar ve Fürû Fıkha
Yansımaları (Hanefî ve Şâfiî Mezhebi Özelinde)**

Discussions Within the Scope of the Indication of the Khass Term and Its
Reflections to Furu' al-Fiqh (Examples of Hanafi and Shafi Schools of Law)

Salih Güner

Arş. Gör., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
salihguner_17@hotmail.com | ORCID: 0000-0001-8333-963X

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Arařtırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 14 Eylül/September 2021

Kabul Tarihi/Accepted: 09 Mayıs/May 2022

Yayın Tarihi/Published: 20 Mayıs/May 2022

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Nisan/April

Cilt/Volume: 37

Sayı/Issue: 37

Sayfa/Pages: 31-53

Cite as/Atıf: Güner, Salih. "Hâss Lafzın Delâleti Çerçevesindeki Tartışmalar ve Fürû Fıkha Yansımaları (Hanefî ve Şâfiî Mezhebi Özelinde) [Discussions Within the Scope of the Indication of the Khass Term and Its Reflections to Furu' al-Fiqh (Examples of Hanafi and Shafi Schools of Law)]". Usul İslam Araştırmaları-Usul Islamic Studies 37/37 (Nisan 2022): 31-53.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı/Published by: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi/İstanbul Sabahattin Zaim University.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Salih Güner).

Hâss Lafzın Delâleti Çerçevesindeki Tartışmalar ve Fürû Fıkha Yansımaları (Hanefî ve Şâfiî Mezhebi Özelinde)

Öz

Hâss lafzın delâleti ve beyanı problemi fıkıh usûlünde önemli bir yer teşkil etmektedir. Zira hâss lafzın delâleti ve beyanı hakkında benimsenen usûl, farklı usûl kaidelerine de etki etmekte ve bu da beraberinde usûl ve fûrû alanında mezhepler arasında görüş farklılığına sebep olmaktadır. Hanefî usûl âlimlerine göre hâss lafzın delâleti kat'î olmakla birlikte lafza gelen ziyade nesih kapsamındadır ve Kuran'ın hâss lafzının haber-i vâhid veya kıyas ile beyan edilmesi mümkün değildir. Diğer taraftan Şâfiî usûlcülere göre, hâss lafzın delâleti kat'î olmakla birlikte lafza gelen ziyade nesih değil; beyan kapsamındadır ve Kuran'ın hâss lafzının haber-i vâhid ve kıyas ile beyan edilmesi mümkündür. İki mezhep arasındaki vâki olan bu farklılıklar ve ihtilâflar, ilgili bazı meselelerde farklı usûl kâidelerinin benimsenmesine neden olmuş ve bu durum fûrû fıkıhta da kendisini hissettirmiştir. Bu çalışmada, her iki mezhebin hâss lafza bakış açısı incelenmiş, bunun akabinde usûl-fûrû farklılaşmasının sebep ve sonuçları tespit ve tahlil edilmeye çalışılmış ve değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Usûl, Fûrû, Delâlet, Hâss Lafız, Hüküm.

Discussions Within the Scope of the Indication of the *Khass* Term and Its Reflections to *Furu' al-Fiqh* (Examples of Hanafi and Shafi Schools of Law)

Abstract

The problem of indication and declaration of the *khass* terms (*lafz*) has an important place in '*usûl-al fiqh*'. Because the *usûl* adopted on indication (*dalalah*) and elucidation (*bayan*) of the *khass* term affects different '*usûl* rules as well and this causes a difference of opinion between the schools of law in the field of both '*usûl* and *furu'*'. According to the scholars of Hanafi *usûl*, while the indication of *khâss* term is certain, the addition (*ziyadah*) to the *lafz* is within the scope of *naskh* and it is not possible to elucidate (*bayân*) the *khass* of the Qur'an with *khavar al-wahid* or *qiyas*. According to scholars of Shafi *usul*, the indication of *khass* term is certain and the addition is not within the scope of *naskh*, it is within the scope of elucidation and it is possible to elucidate the *khass* of the Qur'an with *khavar al-wahid* or *qiyas*. In this study, the perspectives of both schools of law on *khass* terms are examined and then the causes and consequences of the '*usûl-fürû'*' difference are aimed to be exhibited.

Keywords: *Fiqh*, '*Usûl*, *Furu'*, *Dalâlat*, *Lafz* of *Khass*, Judgment.

نقاش حول دلالة اللفظ الخاص وانعكاساته على الفروع الفقهية في المذهبين الحنفي والشافعي

الملخص

تحتل مسألة دلالة اللفظ الخاص وبيانها مكانة مهمة في أصول الفقه، لأن المناهج المتبعة في دلالة اللفظ الخاص وبيانه تؤثر في قواعد أصولية مختلفة، وهو ما ينتج عنه اختلاف الآراء بين المذاهب في الأصول والفروع، فوفقاً لأصولي الحنفية، اللفظ الخاص وإن كانت دلالاته قطعية إلا أن الزيادة عليه هي في حكم النسخ، ولا يمكن لخبر الأحاد والقياس بيان اللفظ الخاص في القرآن الكريم، أما أصوليو الشافعية فذهبوا إلى أن اللفظ الخاص وإن كان قطعي الدلالة إلا أن الزيادة عليه ليست في حكم النسخ وإنما هي في حكم البيان، وبالتالي يمكن للخبر الواحد والقياس بيان اللفظ الخاص في القرآن الكريم، وقد أدى هذا الاختلاف بين المذهبين إلى تبنيهما آراء مختلفة في عدد من قواعد الأصول، ويمكن مطالعة هذا الاختلاف كذلك في الفروع الفقهية، ونحاول في هذه الدراسة تحليل وتحديد وجهة نظر كلا المذهبين في مسألة اللفظ الخاص، وسنعرض أمثلة من فروع الفقه من كلا المذهبين، ونحاول بعد ذلك تحديد أسباب ونتائج اختلاف الأصول-الفروع.

الكلمات المفتاحية: الفقه، الأصول، الفروع، الدلالة، اللفظ الخاص، الحكم.

Giriş

İslâm hukukunun aslı kaynaklarının dilinin Arapça olması itibariyle bu dili ve dilin delâlet ettiği manaları bilmeden lafızlardan hüküm çıkarmanın sağlıklı bir yol olmadığını ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla hüküm istinbât etmenin yollarını konu edinen ve bu hususta metodolojik bir bakış açısı sunan fıkıh usûlü, lafızların hangi manaya delâlet ettiği hususunda farklı taksimler geliştirmiş ve müctehide yol gösterme bağlamında belli kaideler ortaya koymuştur. Her bir mezhep, benimsemiş olduğu bakış açısına istinaden bir usûl belirlemiş ve fûrû ile ilgili meseleleri, belirlemiş olduğu usûl üzerine bina etmiştir. Lafzın nasıl ve hangi usûle göre anlaşılacağı ise mezheplerin yoğun mesai harcadıkları alan olmuştur. Nitekim bu bağlamda Hanefî âlimler tarafından lafızlar, konuldukları mana bakımından, kullanıldıkları mana bakımından, manaya delâletlerinin açıklığı ve kapalılığı ve manaya delâletinin şekli bakımından olmak üzere farklı açılardan usûlî taksime tabi tutulmuştur.

Fıkıh usûlü âlimlerinin, hüküm çıkarma bağlamında lafız ile ilgili geliştirdikleri önemli taksimlerden birisi de şüphesiz lafzın konulduğu manaya göre ne ifade ettiği hususudur. Hanefî usûlünün klasik dönem temsilcilerinden Debusî, Fahu'l-İslâm el-Pezdevî ve Serahsî gibi âlimler kapsamı bakımından lafızları hâss, âmm, müşterek ve müevvel şeklinde taksim etmiş ve Hanefî fıkıh usûlü bu çizgide gelişmiştir. Diğer taraftan Hanefî fıkıh usûlünün bu yönde geliştiğini ifade etmemiz mezhep içerisinde farklı düşüncelerin olmadığı anlamına gelmemelidir. Nitekim makalede, Hanefî mezhebi içerisindeki farklı yönelimlere de değinmekle birlikte bu yönelimin sebep ve sonuçlarını da tahlil etmeye çalışacağız.

Yine belirtmeliyiz ki makalede, Hanefilere göre konulduğu mana bakımından lafızların tamamını incelemeye tabi tutmayacağız. Sadece hâss lafız ve hâss lafız çerçevesinde gerçekleşen ihtilâfları ve bu ihtilâfların sebep ve sonuçlarını inceleyeceğiz. Yine hâss lafız ile bağlantılı olan diğer meselelere de değinmeye çalışacağız. Meseleyi, Hanefî mezhebi açısından tahlil etmekle birlikte Şâfiî mezhebi açısından da değerlendireceğiz ve ihtilâf noktalarını tespit etmeye çalışıp ihtilâfların fûrû fıkha yansımalarının neler olduğunu belirtmeye çalışacağız. Bu bağlamda yapacağımız çalışmanın, Hâss lafzın delâleti meselesi özelinde Hanefî-Şâfiî mezhepleri arasında usûl ve fûrû açısından bir mukayese olduğunu söyleyebiliriz.

1. Hâss Lafzın Tanımı

Hâss (الخاص), kelime anlamı itibariyle tek olmak, tahsis etmek, temayüz etmek anlamlarına gelmektedir. Usûl âlimleri, terim anlam itibariyle hâss lafzı farklı şekillerde tanımlamışlardır.¹ Hanefî usûlü gelişim dönemi âlimlerinden olan ve Hanefî usûlünün gelişiminde büyük payı olan Debûsî (ö. 430/1039), hâss lafzı “Zâtı ve manası itibariyle tek bir şeyi içeren lafız” olarak tanımlamıştır. Debûsî, hâss lafzın ayn (عين), cins (جنس) ve nev’ (نوع) olmak üzere üç farklı şekilde olabileceğini ifade etmiş ve ‘ayna “Zeyd”, cinse “İnsan, cin, melek” ve nev’e “adam, kadın” örneklerini vermiştir.² Hanefî usûlünün gelişiminde büyük payı olan ve kendisinden sonra birçok Hanefî usûl âlimini etkileyen Pezdevî (ö. 482/1089) ise hâss lafzı “Herhangi bir ortaklık olmaksızın tek bir mana ifade etmek üzere vaz’ olunan her bir lafız ve tek bir şey ifade etmek üzere bilinen fertler için vaz’ olunan her bir isim” şeklinde tanımlamıştır.³ Pezdevî, “Bir mana ifade etmek üzere vaz’ olunmuştur.” ifadesiyle hâss lafzın “ah, vay, vah” gibi mühmel kelimeleri içermediğini belirtmiş ve yine “Herhangi bir ortaklık olmaksızın tek bir şey” ifadesiyle de hâss lafzı, müşterek lafızdan ayırmak istemiştir.⁴ Serahsî’nin (ö. 483/1090) eserine baktığımızda onun da Pezdevî’ye benzer bir tanım yaptığını görmekteyiz.⁵ Müteaahhir dönem Hanefî usulcülerinin, tanımlamada küçük farklılıklar olsa bile Debûsî ile başlayan bu çizgiyi devam ettirdiğine şahit oluyoruz.⁶

Mütেকellimîn usûl metodunun temsilcilerinden biri olan Gazzâlî (ö. 505/1111) hâss lafzı, “Kapsadığı anlam sebebiyle bir başka manayı kabul etmeyen lafız” şeklinde tanımlamıştır. Gazzâlî’nin ifade ettiği üzere “zâtı itibariyle hâss olan (hâss li-zâtihî) bir kelime parçalanamayan “bir tek” gibidir. Herhangi bir varlığa nispetle hâss olan (hâss li-gayrihi) kelime ise kendisinden

¹ Ferhat Koca “Has”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/265

² Ebû Zeyd Abdillâh b Muḥammed b Ömer b İsâ Debûsî, *Takvîmu’l-edille*, thk. Halil Meyyis (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2007), 94.

³ Ebû’l-Usr Fahrü’l İslâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî, *Kenzü’l-vüsûl il’ a ma’rifeti’l-usûl*, thk. Said Bekdaş (Medine: Dâru’s-Sirâc, 2016), 96.

⁴ Alâuddîn Abdülazîz b Ahmed Abdul’aziz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr şerhu usûli’l-Pezdevî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2009), 1/49.

⁵ Muhammed b Ahmed b Ebî Sehl Şemsu’l-eimme es-Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî*, thk. Ebû’l-Vefâ el-Efġânî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2015), 1/124, 125.

⁶ Ebû’l-Berekât en-Neseî, Abdullâh b. Ahmed b. Mahmud, *Keşfu’l-esrâr a’le’l-menâr mea şerhu nûru’l-envâr*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1/26, 27; Celâleddîn Ömer b. Muhammed, el-Habbâzî, *el-Muġnî fi usûli’l-fikh*, thk. Muhammed Mazhar Bekâ (Mekke, Merkezü’l-Bahsî’l-İlmî ve İhyâü’t-Türâsî’l-İslâmî 1983/1403), 93.

yukarıdakilere nispetle hâss, aşağıdakilere nispetle âmmdır. Gazzâlî'nin hâss li-zâtîhi ve hâss li-gayrihi kavramları, Debûsî'nin “zâtî ve manası itibariyle hâss olmak” tanımlamasıyla yakınlık göstermektedir.”⁷

Yukarıda zikretmiş olduğumuz tanımları değerlendirdiğimizde hâss lafzın tanımına dair “Tek bir vaz’ ile tek bir manaya veya sınırlı sayıdaki fertlere delâlet etmek üzere konulan her bir lafız”⁸ şeklindeki bir ifadenin daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz.

2. Hâss Lafzın Delâleti ve Beyanı Problemi

Hâss ve âmîm lafzın hükme delâletinin ne olduğu meselesi, fıkıh usûlünde önemli bir yer teşkil etmektedir. Nitekim lafzın delâletinin, kat’î veya zannî olduğunun kabul edilmesi bu anlayış üzerine birçok usûl kaidesi bina etmeyi gerektirmektedir. Dolayısıyla hâss lafzın hüküm açısından ne ifade ettiği usûl-fürû ilişkisi bağlamında önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Konunun önemine ve bakış açısı farklılığına binaen hâss lafzın hükme delâleti ve beyanı problemini Hanefî ve Şâfiî mezhebi açısından tahlil etmeye çalışacağız.

2.1. Hanefî Mezhebinin Görüşü

Hanefî mezhebinde, hâss lafzın hükme delâleti ve beyanı meselesine dair iki farklı bakış açısının bulunduğunu ifade etmemiz mümkündür. Birincisi, Irak Hanefî ekolünün bakış açısıdır ki Debûsî-Pezdevî-Serahsî çizgisi bağlamında mezhebin genel görüşünü temsil etmektedir. Mezhep içerisinde meseleye dair diğer bakış açısı ise Semerkant Hanefî ekolüne aittir. Kelâmî asıllar ile uyumlu yeni bir fıkıh usûlü geliştirme bağlamında iddiaları⁹ olan Alâaddin es-Semerkandî (ö. 539/1144), Semerkant Hanefî ekolünün hâss lafzın delâleti ve beyanı konusunda mezhebin geneline aykırı bir görüş benimsediğini ifade etmiştir.¹⁰

⁷ Koca, “Has”, 16/265; Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1998), 238; Mehmet Cengiz, “Fıkıh Usûlünde Beyan Teorisinin Delâlet Yolları Üzerinde Tatbiki Has Lafız Özelinde”, *Marife* 20/2 (Aralık 2020), 517-518.

⁸ Koca “Has”, 16/264.

⁹ Alâu'd-dîn Ebûbekir Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mizânul'-usûl fî netâici'l-'ukûl*, thk. Muhammed Zekî 'Abdîlber (Katar: Matâbi'u'd-Düha'l-hadişe, 1984), 1-3.

¹⁰ Semerkandî, *Mizânul'-usûl*, 300.

Debûsî, eserinde has lafzın hükmünün kat'î olduğunu ve Hanefî âlimlerin bu görüşü benimsediğini ifade etmektedir.¹¹ Serahsî ise eserinde hâss lafzın hükmünü şu şekilde tanımlamaktadır: “Hâss lafzın hükmü, lafızdan neyin kastedildiğinin bilinmesidir ve dil açısından, lafzın vazolunduğu mana ile amel etmenin vacip olmasıdır.”¹² Serahsî, sözlerinin devamında yapmış olduğu bu tanıma açıklık getirmekte ve hâss lafzın mecaza ihtimali bulunsa bile bunu gösteren herhangi bir delil bulunmadığı takdirde dil açısından vazolunduğu mana ile amel edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Serahsî, hâss lafzın zaten açık olduğunu ve lafza dair bir beyanın gelmesinin ihtimal dışı olduğunu beyan etmektedir. Serahsî, eserin başka bir yerinde ise hâss lafzın hükmünün kat'î olduğunu ifade etmektedir.¹³ Konu ile ilgili Pezdevî'nin görüşünü incelediğimizde onun da Debûsî ve Serahsî çizgisinde olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte Pezdevî'nin, hâss lafzı tanımlarken lafzın, yakînî (علم اليقین) bilgi (kat'î bilgi) ifade ettiğini tanımına eklediğini de belirtmeliyiz.¹⁴

Mütেকaddim ve müteaahhir Hanefî usûlcülerin eserlerine baktığımızda, hâss lafzın hükmünün kat'î olduğu ve lafzın delile binaen mecaza ihtimali bulunsa bile bunun, lafzın kat'î olmasına etki etmediği görüşünü benimsediklerini görüyoruz. Ayrıca bu âlimlere göre, hâss lafzın bizâtihî açık olması sebebiyle beyana ihtimalinin bulunmadığı beyan türü, *beyan-ı tefsirdir*.¹⁵ Çünkü hâss lafız, müşkil veya mücmel gibi manası anlaşılabilen ve bu sebeple beyana ihtiyaç duyulan bir lafız değildir. Diğer taraftan hâss lafzın, delile binâen neshedilmesi ise ihtimal dâhilindedir. Ancak bu durumda nesih delilinin, Hanefîlerin öne sürmüş olduğu şartları taşınması gerekmektedir.¹⁶

Alâaddin es-Semerkindî'nin belirttiği üzere Semerkant Hanefî ekolü, mezhep içerisinde farklı bir görüşe meylenmiştir. Semerkant Hanefî ekolüne göre “Her hakikat mecaza her âmm lafız ise tahsis edilmeye muhtemeldir.” Diğer bir ifadeyle hâss lafzın, hakiki anlamı içermesi muhtemel olduğu gibi mecaz anlam

¹¹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 100.

¹² Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 1/128.

¹³ Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 1/128, 139.

¹⁴ Abdul'azîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/123.

¹⁵ Abdullatif İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr fî usuli'l-fikh*, (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 14.

¹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî er-Râzî Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994), 2/315; Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/28, 29; el-Habbâzî, *el-Muğni fî usuli'l-fikh*, 93; Sa'deddîn Mes'ûd b. 'Ömer Taftâzânî, *Şerhu't-telviḥ ale't-tavdîḥ* (Mısır: Mektebetü Subeyh, ts.), 1/61-63; Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-vusûl*, trc. Davut İlaş, (İstanbul: Müallim Neşriyat, 2019), 38; Koca, “Has”, 16/266, 267.

ifade etmesi de muhtemeldir. İhtimallerin bulunduğu yerde ise kesinlikten söz edilemez. Dolayısıyla hâss lafzın delâletinin kat'î olması mümkün değildir. Bununla birlikte lafzın zahiriyle amel edilmesi vaciptir ve Semerkant Hanefî ekolüne göre hâss lafzın hükmü zahiren sabit olmaktadır. Semerkandî, Hanefî mezhebi içerisindeki bu usûl farklılığının sonucuna da değinmekte ve hâss lafzın delâletinin kat'î olduğu görüşünü benimseyenlere göre nassa ziyadenin, nesih konumunda olduğu ve haber-i vâhid ve kıyas ile nassa ziyade yapılmasının caiz olmadığını belirtmekte; diğer taraftan hâss lafzın kesin bilgi ifade etmediğini benimseyenlere göre ise nassa ziyadenin, beyan konumunda olduğunu ve haber-i vahid ve kıyas ile beyanın caiz olduğunu belirtmektedir.¹⁷ Zikrettiğimiz bu pratik sonucun fûrû fıkha yansımalarına ileride değineceğimiz için burada sadece bu bilgi ile yetinmek istiyoruz.

2.2. Şâfiî Mezhebinin Görüşü

Alâaddin es-Semerkandî, hâss lafzın delâleti hususunda Şâfiî mezhebinin, Semerkant Hanefî ekolu ile aynı görüşü benimsediğini belirtmiştir. İfade ettiği üzere Şâfiî mezhebine göre hâss lafzın hükmü, zahiren sabit olmaktadır. Lafzın, mecaza ihtimali olması sebebiyle herhangi bir katiyetten söz etmek ise mümkün değildir.¹⁸ Semerkandî'nin, Şâfiî mezhebine ait olduğunu ifade ettiği bu rivayetin doğru olmadığı kanaatinde olduğumuzu belirtmek isteriz. Şâfiî mezhebinin hâss lafız üzerine beyanı kabul etmesi¹⁹, Semerkandî'nin, Şâfiî mezhebinin görüşünün bu yönde olduğu düşüncesini ortaya çıkarmış olması muhtemeldir. Nitekim taradığımız mütekaddim, müteahhir ve muâsır usûl eserlerinde, Şâfiî mezhebine göre hâss lafzın delâletinin zannî olduğu görüşünü hiçbir yerde bulamadığımızı da belirtmek isteriz.²⁰ Diğer taraftan Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö.463/1071) *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh* adlı eserine baktığımızda onun hâss lafız ile ilgili şu sözlerine şahit oluyoruz: “Hâss lafız, hükmü, ihtimal bulunmayan bir şekilde içerir.”²¹ el-Bağdâdî'nin ifade ettiği üzere hâss lafız, kat'î bir şekilde hükmü içermektedir. Bu

¹⁷ Semerkandî, *Mizânul'-usûl*, 301.

¹⁸ Semerkandî, *Mizânul'-usûl*, 300, 301.

¹⁹ Hamd b. Hamdî, es-Sâidî, *el-Mutlak ve'l-mukayyed*, (Medine: I'mâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 2003), 77; Vehbe Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, (Şam: Dâru'l-Fikr, 1986), 1/207.

²⁰ Bk. Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Ömer b. Huseyn Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Alvânî (Riyâd: Mü'essesetü'r-Risâle, 1997), 2/354, 3/107; Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fî usûlü'l-fikh*, (Bejrût, Müessesetü'r-Risâle, 2006), 281; Vehbe Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, 1/205.

²¹ Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî b. Şâbit b. Ahmed b. Mehdi el-Hâfîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, thk. Ebû 'Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Garrâzî (Suudi Arabistan: Dâru İbnü'l-Cevzi, 2000), 1/298.

cümlelerin farklı versiyonlarına (Hâss lafzın hükmünün âmm lafızdan daha kuvvetli olduğu gibi) diğer Şâfiî usûl eserlerinde de rastlamaktayız.²² Dolayısıyla Şâfiî mezhebine göre hâss lafzın hükmünün kat'î olduğunu ifade etmemiz mümkündür. Mâlikî ve Hanbelî mezhebinin görüşlerinin de bu yönde olduğunu ifade edebiliriz.²³ Ancak şunu ifade etmemiz gerekir ki, Hanefî mezhebi ve diğer mezhepler arasındaki ihtilâf, hâss lafzın delâletinin kat'î olmasında değil; hâss lafza gelen ziyadenin, beyan mı; yoksa nesih mi kabul edileceği hususundadır.²⁴ Buna binâen hâss lafza gelen ziyadenin, nesih olduğunu benimseyen Hanefî âlimlere göre, gelen ziyadenin nesih şartlarını taşıması gerekmektedir ve bu sebeple haber-i vâhid veya kıyas ile Kuran'ın hâss lafzına ziyade yapmak mümkün değildir. Diğer taraftan hâss lafza gelen ziyadeyi beyan olarak kabul eden görüşe göre ise haber-i vahid veya kıyas ile hâss lafzın beyanı mümkün olmaktadır. Hâss lafız çerçevesindeki bu ihtilâfların, nassa ziyade ve mutlak-mukayyed konusundaki usûlî tercihler üzerinde de etkisi bulunmaktadır.

3. Hâss Lafzın İlgili Olduğu Diğer Usûl Meseleleri

Hâss lafzın ilgili olduğu usûl meselelerinden birisi nassa ziyadedir. Hanefî âlimlere göre hâss lafzın hükmü kat'î olduğu için onun üzerine yapılan ziyade nesih olarak kabul edilmekte ve hâss lafza ziyade yapılabilmesi için ziyadenin, kat'î hüküm ifade eden bir delille yapılması gerekmektedir. Diğer taraftan Şâfiî mezhebine göre, hâss lafzın delaleti kat'î olmakla birlikte nesih anlayışındaki farklılık sebebiyle²⁵ nassa ziyade, nesih değil beyandır. Dolayısıyla bu anlayış

²² Fahreddin er-Râzi, *el-Mahsûl*, 2/354, 3/103; Ebû'l-Hasen Seyfüddin 'Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-Âmidî, *el-Ihkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. 'Abdurrezzâk Afifî (Beirut: el-Mektebu'l-İslâmî, ts.), 4/254; Ebû'l-Hasan 'Alî b. 'Abdulkâfi Takiyuddîn Subkî, *el-İbhâc fi şerhi'l-minhâc* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 2/175.

²³ Abdülvehâb Abdüsselâm Tavîle, *Eseru'l-lüga fi İhtilâfi'l-müctehidîn*, (Kâhire, Dâru's-Selâm, 2000), 352; Muhammed b Huseyn b Muhammed b Halef Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b 'Alî el-Mubârekî (b.y.: y.y., 1990), 2/623; Mustafa Saîd el-Hinn, *Eseru'l-ihtilâf fi kavâidi'l-usûliyye fi ihtilâfi'l-fukuhâ*, (Kâhire, Müessesetü'r-Risâle, 1982), 215; Ebû 'Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. İdrîs Karâfî, *Nefâisu'l-usûl fi şerhi'l-mahsûl*, ed. 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd 'Alî Muhammed Mu'avvaz (b.y.: Mektebetü Nizâr Mustafâ, 1995), 5/2113; Vehbe Zuhaylî, *Usûli'l-fikhi'l-İslâmî*, 1/205.

²⁴ es-Sâidî, *el-Mutlak ve'l-mukayyed*, 76-78.

²⁵ Hanefî mezhebine göre nesih, bir beyan işlemi, usûl tabiriyle ifade etmek gerekirse beyan-ı tebdildir. Dolayısıyla Hanefî âlimler neshi "Belirli bir vakit ile sınırlı olduğuna dair bir kayıt içermeyen şer'î amelî hükmün, daha sonra gelen bir delil ile ortadan kaldırıldığıнын beyan edilmesi" şeklinde tanımlamışlardır. Hanefilerce, neshin, beyan olarak kabul edilmesi nassa ziyadenin de bir nesih işlemi olarak kabul edilmesine sebep olmuş ve ziyade delilinde nesih şartlarına uygunluk aranmıştır. Diğer taraftan Şâfiî mezhebine göre nesih, bir beyan işlemi değil; bir ref' veya hükmün izâlesidir. Diğer bir ifadeyle hükmün ortadan kaldırılması işlemidir. Dolayısıyla Şâfiler, nassa ziyadeyi, nesih kapsamında değil, beyan kapsamında değerlendirmişler ve hâss lafzın haber-i vahid veya kıyas ile ziyade kabul

farklılığına binaen Şâfiî mezhebine göre haber-i vahid veya kıyas ile nassa ziyade yapılması beyan kapsamındadır ve zannî bir nass ile kat'î bir nassın beyanı, diğer bir ifadeyle Kuran'ın hâss lafzına, zannî bir delil ile ziyade yapmak mümkündür.²⁶

Hâss lafız ile ilgili olan diğer bir mesele, nassa ziyade ile de ilgisi bulunan mutlak lafzın mukayyede hamli konusudur. Hanefî mezhebine göre mutlak lafız hâss kapsamındadır ve bu anlayışa binaen mutlak lafzın hükme delâleti kat'îdir. Dolayısıyla Hanefî mezhebinde, mutlak lafzın ıtlakı üzerine amel edilmesi asıdır. Bununla birlikte Hanefî mezhebine göre takyid, nassa ziyade niteliğindedir ve manen nesih anlamındadır. Bu sebeple mutlak ve mukayyed lafzın tarihinin bilinmemesi durumunda aralarında tearuz söz konusu olmaktadır. Her iki lafzın tarihinin bilinmesi durumunda ise sonra gelen mukayyed lafız önceki mutlak lafzı neshetmektedir.²⁷ Hanefî âlimlerin takyidi, manen nesih olarak görmeleri ve nassa ziyade olarak nitelemeleri, tahsis ile nesih arasındaki tespit ettikleri farkların, tahsis ile takyid arasında da bulunduğunu benimsemeleri anlamına gelmektedir. Bunun fûrûya yansıyan sonuçlarından birisi şüphesiz zannî olduğu için haber-i vahid ile kat'î olan mütevatir nassın takyidinin caiz görülmemesidir.²⁸

Şâfiî usûlcüler ise mutlak lafzı, âmm lafız kapsamında değerlendirmektedirler ve lafzın tahsis ile beyan edilmesini mümkün görmemektedirler. Şâfiîlere göre mukayyed lafızdaki ziyade nesih değil, teşrî kılınan hükmün pekiştirilmesi ve başka bir hükmün ona eklenmesidir. Bu yaklaşımın sonucu olarak Şâfiîler, Hanefî âlimlerin aksine haber-i vâhid ve kıyas ile mütevatir nassların takyid edilebileceği görüşünü savunmaktadırlar.²⁹

4. Hâss Lafız Çerçevesindeki İhtilâfların Fûrû Fıkha Etkisi

edebileceği görüşünü benimsemişlerdir. Bu usûl farklılığı ise fûrûda da farklı görüşlerin benimsenmesine sebep olmuştur. Bk. Cemâlüddîn İbrâhîm b 'Alî b Yûsuf Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *et-Tebşıra fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Şam: Dâru'l-Fikr, 1980), 278; Talip Türcan (ed.), *Fikh Usûlü*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 461.

²⁶ Ebû Hâmid Muhammed b Muhammed el-Gazzâlî, *Mustasfâ fi 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed 'Abdusselâm 'Abduşâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 94; Sa'lebî el-Âmidî, *el-İhkâm*, 3/170, 171; eş-Şîrâzî, *et-Tebşıra fi usûli'l-fikh*, 278; Vehbe Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, 2/984.

²⁷ Ferhat Koca, "Mutlak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/403; Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 2/83, 84.

²⁸ Koca, "Mutlak", 31/403; İmâmu'l-Harameyn el-Cuveynî, *et-Telhis fi usûli'l-fikh*, thk. 'Abdullâh Cevlem en-Nebâli-Beşîr Ahmed En-'Amrî (Beyrut: Daru'l-Beşâ'iri'l-İslamiyye, ts.), 2/167.

²⁹ eş-Şîrâzî, *et-Tebşıra fi usûli'l-fikh*, 216; Cemâlüddîn İbrâhîm b 'Alî b Yûsuf Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *el-Lûm'a fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 43, 44; Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî es-Sem'ânî, *Kavâtu'ul-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 1/233.

Hanefî âlimler, fûrû fıkha dair bazı meseleleri hâss lafzın delâletinin kat'îliğine dayandırmış ve benimsemiş oldukları usûle binâen fikhî değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Şâfi âlimlerin eserlerine baktığımız zaman ise onların hâss lafzın delâleti ile ihticâta bulunup bir hüküm binâ ettiklerine şahit olmuyoruz. Zira daha önce de ifade ettiğimiz üzere Şâfi âlimler, hâss lafzın delâletinin kat'î olduğunu benimsemiş olsalar bile bu lafza gelen ziyadeyi Hanefîler gibi nesih kapsamında değil, beyan kapsamında değerlendirmişlerdir. Bu farklılık sebebiyle Şâfiîlerin eserlerinde hâss lafzın kat'iyetiyle ihticâta bulunduğu fûrû fıkha dair hükümlere rastlamamaktayız.

Bu başlık altında öncelikle, Hanefî usûl eserlerinde hâss lafzın delâletinin kat'îliği ile ihticâta bulunulan tüm meseleleri tespit etmeye çalışacağız. Ardından Hanefî ve Şâfi mezhebinin benimsemiş olduğu usûlünü daha iyi kavrama adına bazı meseleleri ayrıntılı olarak ele alacak ve değerlendirmeye tabi tutacağız.

İncelediğimiz Hanefî usûl eserlerinde, hâss lafzın delâletinin kat'îliği ile ihticâta bulunulan meseleler şunlardır:

1-Hayız Gören Kadının İddeti (ثلاثة فروع)

2-Namazda Ta'dili Erkân

3-Tavafta Abdest Şartı

4-Abdestte Niyet Muvâlât Tertîp Besmele Şartı

5-Muhâlea Sonrası Talakın Geçerliliği

6-Mehr-i Mislin Nikâh Akdiyle Birlikte Gerekliliği

7-Mehrin En Az Miktarı

8-Had Cezası Uygulandıktan Sonra Çalınan Malın Tazmin Sorumluluğu

9-Hedm Meselesi (Bir veya iki boşama ile kocasından ayrılan kadının başkasıyla evlilik yaptıktan sonra eski kocasına döndüğünde boşama hakkı sayısının tekrar baştan başlaması)³⁰

³⁰ 'Abdul'azîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/123-153; Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 1/128-131; Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed İbn Nüceym, *Fethü'l-gaffâr bi şerhi'l-menâr*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 27-28.

4.1. Hayız Gören Kadının İddeti

Hanefî usûl eserlerinde hâss lafız ile ihticâc edilen konuların başında bu mesele gelmektedir. Hayız gören kadının boşandıktan sonra üç hayız dönemi veya üç temizlik dönemi iddet bekleyeceği hususu ayet-i kerimede geçen ثلاثة قروء (el-Bakara 2/228) kelimesine dayanmaktadır. Nitekim “قروء” kelimesinin, temizlik müddeti ve hayız manası arasında müşterek olması sebebiyle boşanan kadının iddeti hususunda mezhepler arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır.

Hanefî mezhebi, hâss lafzın delâletinin kat’î olmasına binâen “قروء” kelimesinin “hayız” anlamına geldiğini ve iddetin üç hayız dönemi olacağı görüşünü benimsemiştir. Hanefî âlimlerin ifade ettiği üzere “ثلاثة” lafzı hâss bir lafızdır ve manasına kat’î bir şekilde delâlet etmektedir. Bu sebeple hüküm, eksik veya fazla olmaksızın “üç kur” iddet beklemektir. “قروء” lafzını temizlik müddeti olarak kabul ettiğimizde iddet süresinin “üç kur”dan daha az veya daha fazla olması mümkündür. Nitekim içinde, talakın gerçekleştiği temizlik müddetini dikkate aldığımızda iddet, iki temizlik müddeti ile birlikte talakın içinde gerçekleştiği müddet kadar olacaktır ki bu durum tam “üç kur”u ifade etmemektedir. Diğer taraftan talakın içinde gerçekleştiği temizlik müddeti dikkate alınmadığında ise iddet, “üç kur”dan daha fazla olacaktır. Bu sebeple hâss lafzın gereği olarak “üç kur”un tam olarak gerçekleşebilmesi için “قروء” kelimesinin “hayız” anlamında kullanımının tercih edilmesi daha doğrudur.³¹

Konu ile ilgili Şâfiî mezhebinin delillerine baktığımızda onların meseleyi, hâss lafzın delaleti üzerine binâ ettiklerine şahit olmuyoruz. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Şâfiî mezhebine göre hâss lafzın delâleti kat’î olmakla birlikte beyan edilmesi noktasında herhangi bir problem bulunmamaktadır. Konu ile ilgili Şâfiî mezhebinin delillerini ayet, hadis ve dil bakımından olmak üzere üç farklı kategoride inceleyebiliriz. Öncelikle Şâfiîler فطلقوهن لعدهتهن (et-Talâk 65/1) ayetini delil olarak gösterirler. Ayete göre hayız döneminde boşama yasaklanmış ve boşama izni temizlik zamanına hasredilmiştir. Dolayısıyla iddet başlangıcı ve bitişi, temizlik müddeti ile ilgilidir. Şâfiîlerin öne sürmüş olduğu bir diğer delil, Hz Aişe’den nakledilen “Kur’lar ancak temizlik zamanlarıdır.”³² hadisidir. Şâfiî

³¹ Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî*, 1/128; Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz*, 282; ‘Abdul’azîz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 1/124.

³² İmâm Mâlik, *el-Muvaṭṭa*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsî’l-‘Arabî, 1985), "Talâk", 54.

mezhebinin ihticacta bulunmuş olduğu bir diğer delil ise “ثلاثة” lafzının sayılabilen varlıklar açısından müzekkere delâlet etmesidir. Buna göre “الطهر” kelimesi müzekker iken “الحيض” kelimesi müennestir. Bu sebeple “القروء” kelimesi ile kastedilen temizlik müddeti olmalıdır.³³

Yukarıda görüldüğü üzere Hanefî mezhebi, benimsemiş olduğu görüşü hâss lafzın kat’îliği meselesine dayandırmış ve benimsediği usûl kâidesine uygun bir görüşte karar kılmıştır. Şâfiî mezhebi ise farklı deliller öne sürmekle birlikte meseleyi hâss lafzın kat’îliği bağlamında değerlendirmemiştir.

4.2. Namazda Ta’dil-i Erkân

Ta’dil-i erkân, bir fıkıh terimi olarak “Namazın rükünleri edâ edilirken gerekli itinanın gösterilmesi, her birine tam hakkının verilmesi, rükünler yapılırken her uzvun huzura erip hareketten kesilmesi”³⁴ anlamına gelmektedir. Fıkıh kitaplarında “Tume’nîne” kelimesi ile de ifade edilmektedir.³⁵ Tume’nîne ile kastedilen ise rükû ve secdeye sakinlik; rükûdan sonra kavme³⁶ ve secdeden sonra ise celsedir.³⁷

Ta’dil-i erkân meselesinde mezhepler arasında ihtilâf bulunmakla birlikte Hanefî mezhebi içerisinde de bir ittifaktan söz etmek mümkün değildir. Nitekim Ebû Hanife ve İmam Muhammed’e göre namazda ta’dil-i erkân farz değilken, Ebû Yusuf’a göre farzdır.³⁸ Ebû Hanife ve İmam Muhammed بِأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا (el-Hâc 22/77) ayetini delil olarak almışlardır. Ayette, rükû ve secde mutlak olarak emredilmiştir. Sözlükte rükû kelimesi ise eğilmek veya meyletmek anlamındadır. Nitekim hurma ağacı, yere doğru meylettirdiği zaman “ركعت النخلة” denir. Secde ise kelime anlamı itibariyle “başını eğmek ve alçaltmak” anlamındadır. Hurma ağacı başını eğdiği zaman “سجدت النخلة” denilmektedir. Yine deve, boynunu yere koyduğunda “سجدت الناقة” denilmektedir. Rükû ve secdenin sözlük anlamı itibariyle yerine getirilmesi emrin yerine getirilmesi için yeterlidir. Diğer taraftan tume’nîne, fiilin aslı üzerine devam etmeyi gerektirmektedir ki bir

³³ Kehlânî Muhammed b. İsmâ’il Şan’ânî, *Sübülü’s-Selâm* (b.y.: Dâru’l-Hadis, ts.), 2/299, 300; Ebû İsmâ’il b. Yahyâ Muzenî, *Muhtasarü’l Muzenî* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1990), 8/322.

³⁴ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2019), 533.

³⁵ Ebû Bekir b. Mes’ûd el-Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-şanâ’i’ fi tertibi’ş-şerâ’i’* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1986), 1/162.

³⁶ Rükûdan sonra bir tespih miktarı bekleyecek şekilde ayakta durmaktır.

³⁷ İki secde arasında bir tespih miktarı oturmaktır.

³⁸ Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-şanâ’i’ fi tertibi’ş-şerâ’i’*, 1/162.

fiili emretmek, fiil üzerinde devam etmeyi gerektirmemektedir. Zikrettiğimiz şeylerden anlaşılacağı üzere Ebû Hanife ve İmam Muhammed, Hâc suresinde geçen “Rükû edin, secde edin” ifadesini hâss lafız kapsamında değerlendirmiş ve hâss lafzın bizâtihi açık olduğu ve beyanı da kabul etmediği düşüncesiyle dil açısından rükû ve secdenin ifade ettiği şey yerine getirildiğinde emrin uygulandığı görüşünü benimsemişlerdir.³⁹ Ebû Hanife ve İmam Muhammed, diğer âlimlerin ihticâc etmiş olduğu haber-i vâhidler ile de hiyerarşiyi gözetmek sûretiyle delillendirmede bulunmuşlardır. Çünkü zikrettiğimiz ayet hâss lafızdır ve haber-i vâhid ile ayete ziyade bulunmak nesih anlamındadır. Bu sebeple Ebû Hanife ve İmam Muhammed, namazda tume'nînenin hükmünü farz olarak değil -konuyla ilgili gelen hadisleri de gözeterek- vâcip olarak değerlendirmişlerdir. Zira onlara göre haber-i vâhidin, hâss lafız karşısında tamamlayıcı delil olması uygundur. Buna istinaden namazda ta'dil-i erkân vacip hükmünü almıştır. Bu hükmün sonucuna göre ise namazda yanlışlıkla ta'dil-i erkân terk edildiğinde namaz fâsid olmamakta fakat sehiv secdesi gerekmektedir. Dolayısıyla ta'dil-i erkânı terk etmek suretiyle namazda meydana gelen eksiklik sehiv secdesi ile tamamlanmaktadır.⁴⁰

Şâfiî mezhebi ve Ebû Yusuf, namazda tadil-i erkânı farz olarak değerlendirmişlerdir. Ta'dil-i erkânı farz olarak değerlendirenler, Hz Peygamberden rivayet olunan şu hadisi delil olarak almışlardır: “Mescide bir adam girdi ve namazı biraz acele kıldı. Bunun üzerine Hz Peygamber: “Dön ve namazı tekrar kıl dedi.” Olay üç kez tekrarlandı. Adam, Hz Peygambere bunun dışında bir şey bilmediğini ve kendisine namaz kılmayı öğretmesini istediğinde Hz Peygamber şöyle dedi: Namaz kılmayı istediğinde Allah'ın sana emrettiği gibi abdest al ve kıbleye dönerek tekbir getir. Sonra Kuran'dan bildiğini oku ve akabinde her bir organın sakinleşinceye kadar rükû yap. Sonra tam olarak ayakta duracak şekilde başını kaldır.”⁴¹ Tadil-i erkânı farz olarak görenlere göre Hz. Peygamber, namazı iade etmeyi emretmiştir ve iade ancak namaz fasit olduğunda mümkündür. Namazın fasit olmasının sebebi ise rükûnlerin yerli yerince yapılmamasıdır. Yine Hz Peygamber, hadiste mutlak olarak tume'nîneyi

³⁹ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-šanâ'i' fi tertibi 'ş-şerâ'i'*, 1/162.

⁴⁰ Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 1/128; 'Abdul'azîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/126.

⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Ezân 122.

emretmiştir ki mutlak emir farziyyet ifade etmektedir.⁴² Meseleyi usûl açısından değerlendirecek olursak daha önce de ifade ettiğimiz üzere Şâfiî mezhebine göre hâss lafzın hükmü kat'î olmakla birlikte haber-i vahid ile beyan edilmesi mümkündür. Bu sebeple Şâfiîler, rivayet olunan hadisler sebebiyle namazda tadil-i erkânı farz kategorisinde değerlendirmişlerdir. Burada önemli olan bir diğer mesele ise Ebû Yusuf'un hâss lafza bakış açısının tespit edilmesi meselesidir. Bu başka bir çalışmanın ürünü olmakla birlikte Ebû Yusuf'un da hâss lafız konusunda Şâfiî mezhebi ile aynı düşüncüyü paylaşma ihtimalinin⁴³ olduğunu ifade etmemiz mümkündür.

4.3. Tavafta Abdest Şartı

Tavafta abdestli olma şartı hususunda Hanefî ve Şâfiî mezhebi arasında benimsemiş oldukları usûl kaidesi gereği ve dayandıkları farklı deliller sebebiyle ihtilâf bulunmaktadır. Nitekim Hanefî mezhebinde tavafta abdestli yapmak vâcip iken Şâfiî mezhebine göre farzdır. Bu görüş farklılığının şöyle bir pratik sonucu ortaya çıkmaktadır ki şayet kişi abdestsiz olarak tavaf yapar ve evine dönerse Hanefî mezhebine göre tavafta geçerli olmakla birlikte eksikliğin giderilmesi için ceza olarak kurban gereklidir. Şâfiî mezhebine göre ise yapılan tavaf geçersizdir ve tavafta iade etmek gerekmektedir.⁴⁴

Hanefî âlimler, tavaf esnasında abdestin farz olmamasını *وَأَلْبَطَوْفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ* (el-Hâc 22/29) ayetine dayandırır. Nitekim ayet-i kerimedeki tavaf lafzı hâsır ve bununla kastedilen Kâbe'nin etrafında dönmektir. Ayete göre tavafın, abdestli veya abdestsiz olması imkân dâhilindedir. Tavaf emrine, abdestli olma şartı eklendiğinde ayete bir ziyade söz konusudur ve bu da ne haber-i vahid ne de kıyas ile mümkündür. Çünkü tavaf lafzının hâss olması itibariyle herhangi bir beyana ihtiyacı yoktur. Lafza gelen ziyadeler ise nesih konumundadır ve ziyadenin mümkün olabilmesi için gelen delilin nesih şartlarını taşıması gerekmektedir. Diğer taraftan Hanefî âlimler tavafın abdestli yapılması veya tavafın, namaz gibi olduğu bağlamında gelen haber-i vâhidler ile hüküm vermeyi tamamen terk etmemişler ve nasslar arasındaki hiyerarşiyi gözeterek abdestli olmanın vâcip

⁴² Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'*, 1/162; Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Muavvid-Adil Ahmed Abdü'l-Mevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 2/119.

⁴³ Vehbe Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*, 1/207.

⁴⁴ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'*, 2/129.

olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Çünkü Serahsî'nin de ifade ettiği üzere farz, bilgi açısından kat'iyet ifade eden deliller ile; vâcip ise zan ifade eden deliller ile sabit olmaktadır.⁴⁵

Konu ile ilgili Şâfî mezhebi, Hz. Peygamber'den rivayet olunan "Kâbe'yi tavaf etmek namazdır. O halde tavafta az konuşun."⁴⁶ hadisini delil olarak kullanmışlardır.⁴⁷ Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki Hanefî âlimler de aynı hadisi sıhhat açısından delil olabilecek nitelikte görmekle birlikte haber-i vâhid ile Kuran lafzına ziyadeyi kabul etmedikleri için hadisi kendi içerisinde değerlendirmişler ve tavafta abdest şartını, tavafın abdest ile daha kâmil olacağı şeklinde tevil etmişlerdir. Diğer taraftan Şâfî âlimler, ayeti kerimede geçen "tavaf" kelimesini mücmel lafız kapsamında değerlendirmişler ve mücmel lafzın beyan edilebileceği kaidesine binâen rivayet olunan hadisler ile ayetin beyan edildiğini savunmuşlardır.⁴⁸

4.4. Abdestte Niyet Muvâlât Tertîp ve Besmele Şartı

Hanefî âlimler بِأَيِّهَا الَّذِيْنَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَرَأْسَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ (el-Mâide 5/6) ayetiyle ihticâta bulunarak abdestin farzlarını yüzü yıkamak, kolları dirseklere kadar yıkamak, başı meshetmek ve ayakları yıkamak şeklinde belirlemişlerdir. Ayette yıkanması ve meshedilmesi emredilen uzuvlar hâss lafız kapsamındadır ve lafızdan ne kastedildiğinin anlaşılması için herhangi bir beyana ihtiyaç bulunmamaktadır. Hanefî âlimler bu usûl kaidesine binâen diğer mezheplerin farz olarak gördüğü tertip⁴⁹, velâ⁵⁰, niyet ve besmeleyi abdestin farzı olarak kabul etmemişlerdir. Ancak şu da var ki Hanefî âlimler, gelen rivayetleri tamamıyla terk etmiş de değillerdir. Serahsî'nin eserinde ifade ettiği üzere her delil ile mücebine hüküm verilmiş ve diğer mezheplerin yaptığı gibi haber-i vâhid, bilgi değeri bakımından Kuran nassı ile eşit tutulmamıştır.⁵¹ Diğer taraftan Leknevî'nin (ö. 1130/1718)

⁴⁵ Muhammed b Ahmed b Ebî Sehl Şemsu'l-eimme es-Serahsî, *el-Mebsût*, nşr. M. Cevat Akşit (İstanbul, Gümüşev Yayıncılık, ts.), 4/75,76; 'Abdul'azîz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 1/127, 128.

⁴⁶ Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *Sunen*, thk. Beşşar 'Avvad Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), Hac, 112.

⁴⁷ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'*, 2/129

⁴⁸ Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 1/128; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 4/144, 145; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/17, 18.

⁴⁹ Abdest uzuvlarını yıkarken ayet-i kerimdeki sıraya riayet etmek.

⁵⁰ Abdest uzuvlarını yıkarken ara vermeden peşpeşe yıkamak.

⁵¹ Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, 1/128, 129.

ifade ettiği üzere abdestte vâcip bir amelin olmaması hususunda icmâ bulunması sebebiyle tertîp, velâ, besmele ve niyet gibi ameller sünnet hükmünü almışlardır.⁵²

Şâfiî mezhebinde, ayette geçen dört farza ilave olarak niyet ve tertip de abdestin farzı olarak belirlenmiştir. Şâfiîler, niyetin farz olmasıyla ilgili “Ameller niyetlere göredir. Herkes niyet ettiğini karşılığını alır.”⁵³ hadisini delil almakla birlikte, teyemmümü abdeste kıyas ederek, teyemmümde niyetin farz olduğu ve teyemmümün abdestin halefî olması sebebiyle abdestte de niyetin farz olması gerektiği görüşünü benimsemişlerdir.⁵⁴ Şâfiîler, abdestte tertibin farz olmasıyla ilgili “Allah, abdestini yerli yerince yapmayan; önce yüzünü, sonra kollarını yıkamayan; sonra başını meshetmeyen ve sonra da ayaklarını yıkamayan kimsenin namazını kabul etmez.”⁵⁵ hadisini delil olarak almışlardır. Şâfiî âlimlerin iddiasına göre hadiste geçen “تَمَّ” harfi tertip içindir. Dolayısıyla zikrettiğimiz hadis, Mâide sûresi 6. ayeti beyan niteliğindedir.⁵⁶ Şâfiîlerin dayandığı bir diğer delil ise Mâide sûresi 6. ayetindeki “و” harfinin tertibe hamledilmesidir. Zira “و” harfî, mutlak atıf ifade etse bile Hz. Peygamberin, tertibe riayet ederek abdest alması gözetilerek tertip ifade etmesi de muhtemeldir.⁵⁷

Mâlîki mezhebi, abdestin farzlarına ilave olarak velâyı eklerken bazı âlimler de besmeleyi abdestin farzlarından saymıştır. Her iki görüşün kendine göre delilleri olmakla birlikte⁵⁸ Hanefî mezhebi bu delilleri hâss lafza ziyade kapsamında değerlendirmiş ve velâ ve besmeleyi abdestin farzlarından saymamıştır. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki Hanefî âlimler, benimsedikleri usûle uymaması sebebiyle gelen rivâyetleri tamamıyla terk etmemişler; bilakis benimsedikleri usûl itibariyle hadisleri Kuran nassı ile eşit tutmamışlardır. Bu sebeple hadislere veya gelen rivâyetlere dayanarak Kuran’ın zikrettikleri dışında bir farz belirlememişler; hadisleri Kuran nassını tamamlayıcı unsur olarak

⁵² Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh el-Leknevî, *Nûru'l-envâr fi şerhi'l-menâr*, (Karachi: Mektebetü'l-Büşrâ, 2011), 1/45, 46.

⁵³ Buhârî, “Bed’ül-vahiy”, 1.

⁵⁴ Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-şanâ’i fi tertibi’ş-şerâ’i*, 1/19; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/134, 135; Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebir*, 1/87, 88.

⁵⁵ Ebû'l-Fadl Ahmed b. ‘Alî İbn Hacer el-‘Askâlânî, *et-Telhisu’l-habîr fi tahrîci ehâdisi râfi’il-kebir*, (b.y.; Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1/224.

⁵⁶ Leknevî, *Nûru'l-envâr fi şerhi'l-menâr*, 1/44, 45; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/108; Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebir*, 1/138, 139.

⁵⁷ Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-şanâ’i fi tertibi’ş-şerâ’i*, 1/20, 22; Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebir*, 1/141, 142.

⁵⁸ Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-şanâ’i fi tertibi’ş-şerâ’i*, 1/22; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/109, 110; İbn Rüşd el-Hafid, *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid*, (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2004), 1/24; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, *el-Muğni*, (Kâhire: Mektebetü’l-Kâhire, 1968), 1/76, 77.

değerlendirmişlerdir. Bu kapsamda, diğer mezheplerin farz olarak değerlendirdiği şeylere vâcip veya sünnet hükmünü vermişlerdir.

4.5. Mehr-i Mislin Nikâh Akdiyle Birlikte Gerekliği

İslâm âlimleri, sahih bir evlilikte, mehrin vâcip olduğuna dair ittifak halinde bulunmalarına rağmen mehrin vâcip olmasını gerektiren unsur hakkında ihtilâf etmişlerdir. Hanefî âlimler, sahih bir evlilikte mehrin, akdin gerçekleşmesiyle birlikte gerektiğini ifade etmişler ve benimsedikleri bu görüşün delillerinden birisini “hâss lafzın kat’iliği” olarak beyan etmişlerdir.

Yukarıda belirttiğimiz üzere Hanefî âlimler, bir kadının, velisine, mehrsiz bir şekilde kendisini evlendirmeye izin vermesi (müfevvida) veya kendisine izin verilen velinin mehir zikretmeksizin kadını evlendirmesi meselesinde emsal mehrin belirlenmesini, hâss lafzın delâletinin kat’î olduğu usûl kaidesine dayandırmaktadır. Hanefî mezhebine göre mehr-i misl, akit ile birlikte hak edilmektedir. Hânefi âlimler, benimsemiş olduğu bu görüşü وَأَجَلَ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ (en-Nisa 4/24) ayetine dayandırmışlardır. Ayette geçen “ابتغاء” lafzı, akit ile talep etmek manasındadır. Sonraki lafzın başındaki “ب” harf-i cerri ise “İlsak” ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle önceki lafzı, hüküm açısından kendisine bağlamaktadır. Bu lafızların hâss olması sebebiyle hükme delâletleri kat’îdir ve herhangi bir beyana da gerek yoktur. Buna göre sahih bir evlilikte, mehir belirlensin veya belirlenmesin mehrin, akdin bitişiğinde hak edilmesi gerekmektedir. Bu görüşe binâen müfevvida (mehir belirlenmeksizin velisi tarafından evlendirilen kadın), akit ile birlikte emsal mehri hak etmektedir ve kocanın ölmesi durumunda ya da cinsel ilişki gerçekleştiğinde mehrin tamamını alma hakkı bulunmaktadır.⁵⁹

İmam Şâfiî’den konu ile ilgili iki görüş rivayet edilmektedir. Sahih olan rivayete göre⁶⁰ İmam Şâfiî, müfevvidanın emsal mehri, cinsel ilişki ile birlikte hak edeceği görüşünü savunmaktadır. Bu görüşe göre, cinsel ilişki gerçekleşmeden kocanın ölmesi durumunda kadın, emsal mehri hak edememektedir.⁶¹ Yine taradığımız kaynaklardan gördüğümüz kadarıyla şunu

⁵⁹ Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî*, 1/130; ‘Abdul’azîz el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 1/132,133.

⁶⁰ Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebir*, 9/474, 477.

⁶¹ Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebir*, 9/479, 480; Ebû’l-Mehâsin Fahrülsîlâm Abdülvâhid b. İsmâil b. Ahmed er-Rûyânî, *Bahru’l-mezheb*, thk. Tank Fethi es-Seyyid (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2009), 9/456.

diyebiliriz ki Şâfiî mezhebi meseleyi hâss lafzın kat'ılığı bağlamında değerlendirmemiş; ulaştığı hükmü farklı deliller ile desteklemiştir.⁶²

Sonuç

Fıkıh usûlü ilminin önemli bir bölümünün lafız ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Zira fıkıh usûlünü, hüküm istinbât etmenin yolunu gösteren ve nasslardan hüküm çıkarmanın metodunu öğreten ilim dalı olarak tanımladığımızda söylediğimiz sözün gerçekliği ortaya çıkacaktır. Bu ilim içerisinde hâss lafız da önemli bir yer teşkil etmektedir. Nitekim yukarıda değindiğimiz üzere hâss lafız çerçevesindeki ihtilaflar, bazı usûl meselelerine de etki etmiş ve bunun fûrûya da yansımaları olmuştur.

Çalışmamızda ele aldığımız üzere Hanefî ve Şâfiî mezhebinin hâss lafza bakış açıları ve hâss lafız çerçevesindeki benimsedikleri görüş, iki mezhebin hem usûl hem de fûrûda farklı görüş benimsemesine sebep olmuştur. Nitekim değindiğimiz üzere Hanefî mezhebi, hâss lafzı “Herhangi bir beyana gerek kalmayacak kadar açık lafız” şeklinde tanımlamış ve hâss lafza gelen beyanı nesih kapsamında değerlendirmiştir. Bu sebeple Kuran'ın hâss lafzının, haber-i vâhid ve kıyas ile bir değişikliğe uğramasına karşı çıkmıştır. Diğer taraftan Şâfiî mezhebi, hâss lafzın delâletinin kat'î olduğunu kabul etmekle birlikte gelen ziyadeyi beyan olarak kabul etmiş ve hâss lafzın, haber-i vahid ve kıyas ile beyan edilebileceğini savunmuştur. Hâss lafız konusundaki bu farklılaşma, daha önce de ifade ettiğimiz üzere mutlak-mukayyed ve nassa ziyade konusunda da hangi usûlün tercih edileceği hususuna etki etmiştir.

Çalışmamız esnasında dikkatimizi çeken bir diğer husus, Hanefî usûl âlimlerinin, Kuran'ın hâss lafzının haber-i vâhid ile beyan edilemeyeceğini benimsemelerine rağmen bu rivayetleri tamamen terk etmemiş olmalarıdır. Serahsî'nin de belirttiği üzere haber-i vâhid, derece bakımından Kuran lafzı ile eş tutulmamış ve kendisiyle deliller hiyerarşine göre amel edilmiştir. Bu sebeple hâss lafzın delâletinin kat'î olduğu usûl kaidesine dayandırılan meselelerde haber-i vâhid ile ilave bir farz bir hüküm belirlenmemiş, haber-i vâhidin getirmiş olduğu ziyade, vâcip veya sünnet kapsamında değerlendirilmiştir. Zikretmiş olduğumuz

⁶² Serahsî, *el-Mebsût*, 5/96, 97; Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 9/479, 480; Huccetu'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el- Gazzâlî, *el-Vasît*, thk. Ahmed Mahmûd İbrahim vd. (Kâhire, Dâru's-Selâm, 1417), 5/239, 242.

bu durum, Hanefilerin, hadisleri kullanmadığı ithamına karşı cevap olabilecek niteliktedir. Nitekim daha önce ifade ettiğimiz üzere Hanefî mezhebinin, zannî bilgi içeren deliller ile amel etmesi, kendi hiyerarşisi içerisinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Hanefiler, haber-i vâhidler ile bu kapsamda amel etmiş ve Serahsî'nin de ifade ettiği üzere zannî bilgi, kat'î bilgi ile aynı kategoride değerlendirilmemiştir.

Kaynakça

- ‘Abdul’azîz el-Buhârî, ‘Alâuddîn ‘Abdulazîz b Ahmed. *Keşfu’l-esrâr şerhu usûli’l-Pezdevî*. Lübnan: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmiyye, 2. Basım, 2009.
- Abdülkerim Zeydân. *el-Vecîz fî usûli’l-fikh*. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2006.
- Abdülvehâb Abdüsselâm Tavîle. *Eseru’l-lüga fî ihtilâfi’l-müctehidîn*, Kâhire: Dâru’s-Selâm, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi’u’s-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Cengiz, Mehmet. “Fıkıh Usûlünde Beyan Teorisinin Delâlet Yolları Üzerinde Tatbiki “Has Lafız Özelinde”. *Marife* 20/2, (Aralık 2020), 511-546.
- Cuveynî, İmâmu’l-Hârameyn. *et-Telhîs fî usûli’l-fikh*. thk. ‘Abdullâh Cevlem en-Nebâli - Beşîr Aḥmed En-‘Amrî. Beyrut: Daru’l-Beşâ’iri’l-İslamiyye, ts.
- Debûsî, Ebû Zeyd ‘Abdillâh b Muhammed b ‘Ömer b İsâ. *Taḳvîmu’l-edille*. thk. Halil Meyyis. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2. Basım, 2007.
- Ebû’l-Berekât Nesevî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Keşfu’l-esrar a’le’l-menâr mea şerhu nûru’l-envâr*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, ts.
- Ebû Ya’lá el-Ferrâ’, Muhammed b Huseyn b Muhammed b Halef. *el-‘Uddetu fî usûli’l-fikh*. thk. Aḥmed b ‘Alî el-Mubârekî. b.y.: y.y., 2. Basım, 1990.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. ‘Ömer b. Huseyn. *Mahsûl*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-‘Alvânî. Riyâd: Mü’essesetü’r-Risâle, 3. Basım, 1997.
- Gazzâlî, Huccetu’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Menhûl min ta’likâti’l-usûl*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Mu’âsir, 3. Basım, 1998.
- Gazzâlî, Huccetu’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b Muhammed. *Mustasfâ fî ‘ilmi’l-usûl*. thk. Muhammed ‘Abdüsselâm ‘Abduşşâfi. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1993.
- Gazzâlî, Huccetu’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Vasît*, thk. Ahmed Mahmûd İbrahim vd. Kâhire, Dâru’s-Selâm, 1417.
- Habbâzî, Celâleddîn Ömer b. Muhammed. *el-Muğnî fî usûli’l-fikh*, thk. Muhammed Mazhar Bekâ. Mekke: Merkezü’l-Bahsi’l-İlmî ve İhyâü’t-Türâsi’l-İslâmî 1983/1403.
- Hatîb el-Bagdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. ‘Alî b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî. *el-Fakîh ve’l-mutefakkîh*. thk. Ebû ‘Abdurrahman Âdil b. Yûsuf el-Garrâzî. Suudi Arabistan: Dâru İbnu’l-Cevzî, 2. Basım, 2000.
- el-Hinn, Mustafa Saîd. *Eseru’l-ihtilâf fî kavâidi’l-usûliyye fî ihtilâfi’l-fukuhâ*. Kâhire: Müessesetü’r-Risâle, 1982.
- Hüsrev, Molla. *Mirkâtü’l-Vusûl*. İstanbul: Müallim Neşriyat, 1. Basım, 2019.
- İbn Kudame, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî*. Kâhire: Mektebetü’l-Kâhire, 1968.
- İbn Rüşd el-Hafîd, *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid*, Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2004.

- İbn Hacer el-‘Askâlânî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. ‘Alî. *ez-Zehru'n-nadir fî hâli'l-Hadir*. thk. Şalâhuddîn Makbûl Ahmed. Yeni Delhi: Mecme‘u'l-Buhûsu'l-İslâmiyye, 1988.
- İbn Hacer el-‘Askâlânî. Ebû'l-Fadl Ahmed b. ‘Alî. *et-Telhîsu'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'râfi'il-kebîr*, b.y.; Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Melek, Abdullatif. *Şerhu menâri'l-envâr fî usuli'l-fikh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Karâfî, Ebû ‘Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. İdrîs. *Nefâisu'l-usûl fî şerhi'l-mahsûl*. thk. ‘Âdil Ahmed ‘Abdulmevcûd ‘Alî Muhammed Mu‘avvaz. b.y.: Mektebetü Nizâr Mustafâ, ts.
- Kâsânî, Ebû Bekir b. Mes‘ûd. *Bedâ‘i‘u’s-şanâ‘i‘ fî tertibi’s-şerâ‘i‘*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Koca, Ferhat. “Has”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/264-267. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Koca, Ferhat, “Mutlak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/402-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Leknevî, Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh, *Nûru'l-envâr fî şerhi'l-menâr*, Karachi: Mektebetü'l-Büşrâ, 2011.
- Mâlik, İmâm. *el-Muvatta‘u'l-İmam Mâlik*. Beyrut: Dâru İhyâ‘i‘t-Turâssi'l-‘Arabî, 1985.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Muavvid-Adil Ahmed Abdü'l-Mevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Muzenî, Ebû İsmâ‘îl b. Yahyâ. *Muhtasarü'l Muzenî*. Beyrut: Dâru'l-Ma‘rife, 1990.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmû‘ şerhu'l-mühezzeb*. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- el-Pezdevî, Ebû'l-Usr Fâhru'l İslâm Ali b. Muhammed. *Kenzü'l-vüsûl il‘a ma‘rifeti'l-usûl*. thk. Saîd Bekdaş. Medine: Dâru’s-Sirâc, 2. Basım, 2016.
- Râzî Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. ‘Alî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 2. Basım, 1994.
- Rüyânî, Ebû'l-Mehâssin Fahrülsâm Abdülvâhid b. İsmâîl b. Ahmed. *Bahru'l-mezheb*. thk. Târık Fethî es-Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Sâidî, Hamd b. Hamdî. *el-Mutlak ve'l-mukayyed*. Medine: I‘mâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 2003.
- San‘ânî, Kehlânî Muhammed b. İsmâ‘îl. *Sübûlü's-Selâm*. b.y.: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Sa‘lebî el-Âmidî, Ebû'l-Hasen Seyfuddîn ‘Alî b. Muhammed b. Sâlim. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. ‘Abdurrezzâk Afifî. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, ts.
- Sem‘ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar et-Temîmî el-Mervezî. *Kavâtu‘ul-edille fî'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- ‘Semerkandî, Alâu'd-dîn Ebûbekir Muhammed b. Ahmed. *Mizânu'l-usûl fî netâici'l-ukûl*. thk. Muhammed Zekî ‘Abdîlber. Katar: Matâbi‘u'd-Dûha'l-Hadîse, 1984.
- Serahsî, Muhammed b Ahmed b Ebî Sehl Şemsu'l-eimme. *Usûlu's-Serahsî*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2015.

- Serahsî, Muhammed b Ahmed b Ebî Sehl Şemsu'l-eimme, *el-Mebsût*, nşr. M. Cevat Akşit, İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, ts.
- Şîrâzî, Cemâluddîn İbrâhim b 'Alî b Yûsuf Ebû İshâk. *et-Tebşıra fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Şam: Dâru'l-Fikr, 1980.
- Şîrâzî, Cemâluddîn İbrâhim b 'Alî b Yûsuf Ebû İshâk. *el-Lüm'a fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hasan Heyto Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Taftâzânî, Sa' deddîn Mes'ûd b 'Ömer. *Şerhu't-telvîh ale't-tavdîh*. b.y.: Mektebetü Subeyh Bi Mısr, ts.
- Takiyuddîn Subkî, Ebû'l-Hasan 'Alî b. 'Abdulkâfî. *el-İbhâc fî şerhi'l-minhâc*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ. *Sunen*. thk. Beşşar 'Avvad Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Türcan, Talip (ed.). *Fıkıh Usûlü*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2019.
- Vehbe Zuhaylî. *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*. Şam: Dâru'l-Fikr, 1986.